

Штепа О. О.,

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
<https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>*

Коваленко С. В.,

*адвокат, спеціаліст вищої категорії, викладач циклової комісії гуманітарної підготовки
Відокремленого структурного підрозділу «Полтавський фаховий коледж нафти і газу
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
<https://orcid.org/0000-0001-5622-6357>*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СИСТЕМІ ГАРАНТУВАННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

CIVIL SOCIETY IN THE SYSTEM OF GUARANTEEING HUMAN AND CITIZEN RIGHTS AND FREEDOMS

Автори вказують на ту обставину, що у політичній сфері громадянське суспільство має на меті забезпечення громадянам вільної участі у державних і громадських справах. Провідним суб'єктом такого суспільства виступає людина, у ньому вільно розвивається індивідуальне та колективне начало в громадсько-політичному житті, децентралізована державна влада і місцеве самоврядування, демократично розв'язуються суспільно-політичні проблеми на основі виважених, консенсусних рішень. Вони обґрунтовують, що громадянське суспільство – це суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке у взаємодії з державою утворює розвинені правові відносини; це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею. Воно неможливе без утвердження правової держави, водночас, лише наявність розвиненого, стабільного громадянського суспільства уможливило утворення правової держави. Виконуючи захисні та правоохоронні функції, громадянське суспільство концентрує суспільну увагу та аналізує посягання держави на свободу індивіда та відновлює справедливість або зводить ці порушення до мінімуму. Громадський контроль можна визначити як публічну перевірку громадянським суспільством діяльності держави на відповідність проголошеним нею цілям, коригування цієї діяльності і самих цілей, підпорядкування політики держави, діяльності її органів і посадових осіб інтересам суспільства, а також нагляд громадянського суспільства за діяльністю державних органів та органів місцевого самоврядування, спрямованою на захист і забезпечення прав і законних інтересів людини та фундаментальних свобод, і на повагу до них. Таким чином, автори стверджують, що громадянське суспільство формує специфічний порядок, який спонтанно впливає з внутрішньої солідарності людей, що працюють, не потребуючи жодного примусу чи адміністративного управління.

Ключові слова: *громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, гарантії прав людини та громадянина, громадський контроль, громадські об'єднання, правоохоронна функція, правова держава.*

The authors point to the fact that in the political sphere, civil society aims to provide citizens with free participation in state and public affairs. The leading subject of such a society is man, it freely develops the individual and collective principle in public and political life, decentralized state power and local self-government, democratically solve social and political problems on the basis of balanced, consensus decisions. They justify that civil society is a society of citizens with a high level of economic, social, political, cultural and moral traits, which forms developed legal relations in interaction with the state; it is the totality of all citizens, their free associations and associations, connected by social relations, characterized by a high level of social consciousness and political culture, which are outside the boundaries of state regulation, but are protected and guaranteed by it. It is impossible without the establishment of a legal state, at the same time, only the presence of a developed, stable civil society enables the formation of a legal state. Performing protective and law enforcement functions, civil society focuses public attention and analyzes state encroachments on individual freedom and restores justice or minimizes these violations. Public control can be defined as a public check by civil society of the activities of the state for compliance with its declared goals, adjustment of these activities and the goals themselves, subordination of the state policy, activities of its bodies and officials to the interests of society, as well as civil society supervision of the activities of state bodies and local self-government bodies, aimed at protecting and

ensuring human rights and legitimate interests and fundamental freedoms, and respecting them. Thus, the authors argue that civil society forms a specific order that arises spontaneously from the internal solidarity of working people without the need for any coercion or administrative management.

Key words: *civil society, institutions of civil society, guarantees of human and citizen rights, public control, public associations, law enforcement function, rule of law.*

Постановка проблеми. Ідея громадянського суспільства своїм корінням сягає епохи Стародавніх Греції та Риму та втілюється в працях Аристотеля, Цицерона, інших античних мислителів. В процесі еволюції світової політико-правової думки з'являється тлумачення громадянського суспільства як спільноти рівноправних громадян, яка не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. У політичній сфері громадянське суспільство має на меті забезпечення громадянам вільної участі у державних і громадських справах. Провідним суб'єктом такого суспільства виступає людина, у ньому вільно розвивається індивідуальне та колективне начало в громадсько-політичному житті, децентралізована державна влада і місцеве самоврядування, демократично розв'язуються суспільно-політичні проблеми на основі виважених, консенсусних рішень.

Надзвичайно важливу роль вітчизняне громадянське суспільство почало відігравати після початку повномасштабного вторгнення Росії. Сотні волонтерських організацій, недержавних фондів та інших об'єднань громадян активно включилися в процес забезпечення різноманітних потреб Збройних Сил, докладають значних зусиль для допомоги переселенцям, сім'ям військовослужбовців, захисту прав самих учасників бойових дій. Безпрецедентним є тиск інститутів громадянського суспільства на діючу владу з метою продовження системних реформ усіх сфер держави, активізації боротьби з корупцією та різноманітними зловживаннями, прискорення процесу деолігархізації в країні тощо. Не стоять вони й осторонь проблеми реального гарантування прав і свобод людини в Україні. Саме останній аспект і буде висвітлено в нашому дослідженні.

Аналіз досліджень. Проблемі громадянського суспільства приділяється значна увага у вітчизняній юридичній літературі. Зокрема, В. Бабін та А. Ковбан підготували навчальний посібник «Права людини та громадянське суспільство» [2], де проаналізовано поняття гро-

мадянського суспільства, види об'єднань громадян та особливості правового врегулювання їх діяльності, а також механізм участі інститутів громадянського суспільства в громадському контролі діяльності органів державної влади. С. Дроботов охарактеризував громадянське суспільство і забезпечення національної безпеки української держави [3]. В. Ковальчук описав правову природу громадянського суспільства та державної влади [4]. Взаємодія держави та громадянського суспільства розглядалася й Л. Мельник [5].

В рамках даного дослідження нами було розглянуто і низку публікацій присвячених питанням гарантування дотримання прав та свобод людини і громадянина в нашій державі. Так, конституційні гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні [1] досліджував С. Афанасенко. А Ю. Пайда охарактеризував визначення юридичних гарантій як елемент захисту прав людини [8]. Наша ж стаття покликана дати системний аналіз громадянського суспільства в системі гарантування прав та свобод людини та громадянина.

Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз місця і ролі громадянського суспільства в процесі гарантування прав та свобод людини та громадянина.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити, що під гарантіями прав людини та громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист. Без таких гарантій права свободи та обов'язки людини і громадянина автоматично перетворюються на своєрідні «декларації», заяви про наміри, що не мають жодної цінності та практичного значення ні для особи, ні для суспільства.

В юридичному вираженні гарантії прав та свобод людини і громадянина являють собою передбачену Конституцією і законами України систему правових норм, організаційних засобів і способів, умов і вимог, за допомогою яких

здійснюються охорона і захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Так, стаття 3 Конституція України визначає, що Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [6].

При цьому, конституційно-правові гарантії конституційних прав та свобод людини і громадянина поділяють на дві основні групи:

I. Нормативно-правові гарантії конституційних прав та свобод людини і громадянина, які визначаються як сукупність правових норм, за допомогою яких здійснюється реалізація алгоритму охорони і захисту прав та свобод особистості. До нормативно-правових гарантій належать норми-принципи, юридичну відповідальність та юридичні обов'язки, передбачені конституцією.

II. Організаційно-правові гарантії конституційних прав та свобод людини і громадянина, водночас, являють собою механізм держави, органи місцевого самоврядування, посадових осіб, політичні партії і громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні правозахисні організації та їх діяльність у сфері правотворчості та правозастосування, спрямований на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами. Основною організаційно-правовою гарантією в демократичній державі є суд, незалежний від будь-якого державного або партійного органу. Ефективність організаційно-правових гарантій знаходиться у прямій залежності від якості конституції та інших законів і підзаконних актів, тобто від нормативно-правових гарантій. Таким чином, можемо зробити висновок, що вони взаємопов'язані і взаємообумовлені.

Саме організаційно-правові гарантії, а, конкретно, інститути громадянського суспільства і є предметом даного дослідження. Як відомо з теорії права, громадянське суспільство – це суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис,

яке у взаємодії з державою утворює розвинені правові відносини; це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.

За визначенням Світового банку громадянське суспільство визначається через сукупність горизонтальних зв'язків між різними групами, прошарками, інститутами соціуму, які утворюють стійку систему в межах якої відбувається обмін інформацією, комунікативна взаємодія та генерується соціальний капітал, спрямований на вирішення основних проблем суспільного розвитку. Громадянське суспільство може і повинно мати вирішальне значення у побудові консолідованої демократії. Саме тому, за твердженням С. Дробота, на платформі глобального економічного форуму з'явилося доктринальне бачення громадянського суспільства як сукупності неурядових організацій, які реалізують свою діяльність через інструменти та механізми суспільно-політичного характеру, що запроваджують такі суспільні зміни та трансформаційні процеси, які держава в умовах демократичного суспільства не може реалізувати через недопустимість імперативного впливу [3, с. 15].

Вперше поняття «громадянське суспільство» увів у науковий обіг німецький філософ Г. В. Ф. Гегель, який дійшов висновку, що громадянське суспільство – це особлива стадія у діалектичному русі від сім'ї до держави. На його думку, соціальне життя, характерне для громадянського суспільства, суттєво відрізняється від етичних основ сім'ї та від публічного життя держави. Згідно з вченням німецького філософа громадянське суспільство складається із системи потреб, яка оснований на приватній власності, а також на здійсненні правосуддя, поліції та корпораціях [5, с. 91].

Як зазначає В. Ковальчук, громадянське суспільство має наступні характерні властивості: а) його інститути обумовлені безпосередніми життєвими інтересами і потребами людей; б) воно відображає встановлення елементарного соціального взаємозв'язку між індивідами; в) воно має власну організаційну структуру,

реально функціонує через певні громадянські інституції; г) інститути громадянського суспільства формуються добровільно і функціонують на засадах самоврядування; д) громадянське суспільство є найбільш адекватним середовищем формування й ефективного здійснення правових норм, а тому й виступає належним підґрунтям становлення та функціонування демократичної правової державності [Ковальчук].

Формування громадянського суспільства безпосередньо пов'язане з утвердженням буржуазного ладу. Воно неможливе без утвердження правової держави, водночас, лише наявність розвиненого, стабільного громадянського суспільства уможливує утворення правової держави. Високорозвинуте громадянське суспільство є запорукою стабільного демократичного політичного режиму.

Для становлення громадянського суспільства в Україні важливою є реструктуризація українського соціуму. До тенденцій трансформації соціальної структури нашої держави варто віднести практичну відсутність середнього класу й значного поступу в його формуванні, люмпенізацію багатьох верств населення, появу нових власників, поляризацію багатства і бідності, консервацію старою номенклатурою своїх позицій. Понад 85 відсотків населення України посідають становище нижче середнього класу й існує в умовах крайньої невизначеності та невпевненості. Через недорозвиненість середнього класу, розшарування суспільства на багатих і бідних переважає принцип сили, а не принцип права, хоча повсюдно декларується намір побудови правової держави.

С. Дробот наголошує, що сама сутність громадянського суспільства полягає в створенні критичної напруги суспільного інтереси до конкретних публічно-політичних процесів в державі з подальшим впливом на владу метою вирішення тих чи інших проблем. Він слушно зауважує, що суспільство не є інертним, але для кооперації та концентрації потенціалу впливу на публічно-політичні процеси існує необхідність його інституціоналізації. Це проявляється, перш за все, в створенні певних громадських платформ, рухів, організацій, які декларують своїми цілями захист суспільних інтересів та контроль влади [3, с. 14].

В. Ковальчук слушно зауважує, що базовим елементом громадянського суспільства є його незалежні самоврядні інститути, які в процесі взаємодії з органами державної влади виконують ряд важливих легітимуючих функцій як всередині суспільства, так і в процесі його взаємодії з органами державної влади. По-перше, інститути громадянського суспільства, на його думку, виступають гарантами непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державною владою. По-друге, громадянське суспільство виступає засобом самовиразу громадян, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. По-третє, інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли мати руйнівний характер і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування державної влади. По-четверте, ці інститути виконують функцію захисту прав та інтересів конкретної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів і завдяки цьому кожна група отримує шанс «бути почутою на горі» владної піраміди. По-п'яте, інститути громадянського суспільства реалізують ефективний контроль за формуванням та функціонуванням органів державної влади, встановлюючи межі їх компетенції. По-шосте, за посередництва незалежних самоврядних інститутів громадянське суспільство має можливість безпосередньо впливати на процес прийняття важливих для суспільства та держави рішень, включаючи і законотворчість [4].

Л. Мельник зауважує, що участь інститутів громадянського суспільства у правоохоронній діяльності держави забезпечується шляхом:

- реалізації ними права складати протоколи про адміністративні правопорушення;
- участі інститутів громадянського суспільства у діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення охорони громадського порядку;
- реалізації права вживати спільно з працівниками поліції заходів щодо припинення адміністративних правопорушень і злочинів;
- участі інститутів громадянського суспільства разом з органами Державної прикордонної служби України в охороні державного кордону [7].

Виконуючи захисні та правоохоронні функції, громадянське суспільство концентрує суспільну увагу та аналізує посягання держави на свободу індивіда та відновлює справедливість або зводить ці порушення до мінімуму. Сьогодні воно повинно захистити від зловживань абстрактний авторитет права, систему норм, яка діє в державі, незалежно від того, хто їх ухвалив. С. Дробот переконує, що громадянське суспільство через інструмент он-лайн комунікацій, соціальні мережі здійснює моніторинг існуючих ризикогенних факторів в соціумі, виявляє їх та мінімізує, або залучає до цих процесів державні органи [3, с. 17].

Громадський контроль можна визначити як публічну перевірку громадянським суспільством діяльності держави на відповідність проголошеним нею цілям, коригування цієї діяльності і самих цілей, підпорядкування політики держави, діяльності її органів і посадових осіб інтересам суспільства, а також нагляд громадянського суспільства за діяльністю державних органів та органів місцевого самоврядування, спрямованою на захист і забезпечення прав і законних інтересів людини та фундаментальних свобод, і на повагу до них.

Громадський контроль, громадські ініціативи та інші форми реалізації своїх функцій та призначення громадянського суспільства, здебільшого, зводиться до формального доступу до інформації та до моніторингу ефективності діяльності органів публічної влади. С. Дробот підкреслює, що на сьогодні існує потреба розширеного залучення громадянського суспільства до окремих сегментів та секторів державного управління. Мається на увазі реалізацію функцій спрямованих на забезпечення національної безпеки, підвищення рівня громадської безпеки та стабільності публічно-політичних процесів в державі [3, с. 15].

До засобів здійснення (форм) громадського контролю сучасні дослідники відносять: соціологічні та статистичні розвідки шляхом анкетування, опитування, стороннього нагляду, включеного нагляду, контент-аналізу, фокус-групових дискусій тощо; участь громадян у виборах, референдумах, зборах, місцевих ініціативах, громадських слуханнях, подача петицій; громадська експертиза актів органів публічної влади та їх проєктів; публі-

кації у пресі, випуски по радіо, ТВ, інших медіа; участь громадськості у роботі колегіальних органів влади та самоврядування; включення представників громади до складу робочих груп, які утворюються владою; діяльність органів самоорганізації населення; діяльність громадських організацій; діяльність партійних організацій; діяльність об'єднань споживачів; перевірка діяльності будь-якої організації або відповідальної особи, аналіз звітності, результатів діяльності з наступним вжитком певних заходів щодо приведення цієї діяльності у відповідність із встановленими нормами; пропозиції (зауваження), заяви, скарги, клопотання у вигляді письмових та усних, індивідуальних та колективних звернень громадян [2, с. 213–214].

Висновки. Виходячи з вище викладеного, можна стверджувати, що громадянське суспільство формує специфічний порядок, який спонтанно впливає з внутрішньої солідарності людей, що працюють, не потребуючи жодного примусу чи адміністративного управління. Варто наголосити, що для структур громадянського суспільства типовими є не вертикальні, а горизонтальні, партнерські стосунки. Основу ж власне громадянського (недержавного) порядку становить принцип свободи, добровільної солідарності людей довкола їх прагнення завжди бути й залишатися самими собою, переслідуючи свої власні, автономні цілі.

Зважаючи на усе це, є всі підстави стверджувати, що громадянське суспільство являє собою правове явище з наступними характерними ознаками: існування самоврядних та незалежних інституцій; високий рівень правосвідомості громадян; гарантії прав, свобод людини та громадянина, прозорість у відносинах суспільства та влади. Громадянське суспільство, при цьому, можна визначити як об'єднання вільних осіб, які є правосвідомими членами суспільства та реалізують свої основні невід'ємні права і свободи через добровільно сформовані громадянські інститути, які діють на самоврядних засадах у межах Конституції та законів України. Ефективність функціонування громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з процедурою взаємодії з органами публічної влади. Семе тому важливим є те, щоб норми законодавства визначали статус громадянсько-

го суспільства не тільки як дорадчого консультативного органу, рекомендації якого можуть і не враховувати органи публічної влади, але й зробити їх обов'язковими.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасенко С.І. Конституційні гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Проблеми становлення правової демократичної держави*. 2019. № 3. С. 3–5.
2. Бабін Б. Ковбан А. Права людини та громадянське суспільство: навч. посібн. для студ. вищих навч. Закладів. Одеса:Фенікс, 2014. 320 с.
3. Дроботов С.А. Громадянське суспільство і забезпечення національної безпеки української держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Спецвипуск. Том 3. С. 14–18.
4. Ковальчук В. Про правову природу громадянського суспільства та державної влади. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 2(6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12kvbtvdv.pdf> (Дата звернення: 15.02.2024).
5. Ковальчук С. Про правові основи громадянського суспільства та його взаємодію з органами публічної влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 855. С. 90–97.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення: 15.02.2024).
7. Мельник Л. Взаємодія держави та громадянського суспільства: основні поняття, проблеми та стратегічні напрями. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2019/30.pdf Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення: 15.02.2024).
8. Пайда Ю.Ю. Визначення юридичних гарантій як елемент захисту прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 2. С. 50–54.